

KONVERZACE NA POZADÍ DĚJIN LITERATURY

Bžoch, Adam. *Konverzácia a európska literatúra*. Bratislava: Európa 2023, 422 s.

Josef Fulka
Filosofický ústav AV ČR
fulka@flu.cas.cz
<https://orcid.org/0000-0002-2688-3708>

Zdůrazníme-li těžkou uchopitelnost a poněkud nejasné hranice pojmu „konverzace“, stěží tím někoho překvapíme. Velká zásluha monografie, již funkci, proměnlivé povaze a úloze konverzace v evropské literatuře (což je samozřejmě pojem vymezitelný stejně těžko) věnoval Adam Bžoch, spočívá ovšem právě v tom, že se tento pojem nesaží vtěsnat do nějakých pevně daných kategorií. Spíše než o prakticky neuskutečnitelný vyčerpávající přehled způsobů, jakými do sebe západní literatura integruje element konverzace, nebo jakými se dokonce konverzace stává jejím více nebo méně výslovným předmětem, se jedná o sled partikulárních sond do děl různých autorů a do různých období, sond někdy podrobnějších, někdy stručnějších, které však bezesporu přinášejí řadu překvapivých vhledů, umožňujících vrhnout na to či ono období nebo na toho či onoho autora nečekané světlo. Autorovi se právě na základě tohoto přístupu, svědčícího o podivuhodné a dnes tak vzácné komparatistické erudici, nakonec daří na základě analýzy jednoho specifického fenoménu, totiž právě konverzace, předložit nevšedně svěží a živé literárněhistorické *tableau*, v němž si každý čtenář v závislosti na vlastním zaměření snadno najde „to své“ — a neplatí to mimochodem jen o čtenáři literatury, ale v neméně míře i o případném kunsthistorikovi, neboť recenzovaná monografie obsahuje i několik instruktivních výletů do výtvarného umění. Snad tedy nebude od věci, když se podobně selektivním postupem bude řídit i přítomná recenze a namísto pokusu o shrnutí vyzdvihne hlavně to, co bylo nejpodstatnější pro recenzenta.

Nesnázím s vymezením pojmu konverzace, ale také elementárnímu přehledu různých teoretických přístupů, jež mohou při analýze konverzace vstupovat do hry, je obezřetně věnována celá — dosti rozsáhlá — úvodní kapitola knihy. Vysvítá z ní především tolik, že autorova vlastní perspektiva bude situována na křižovatku mezi dvěma vzájemně se prolínajícími a interagujícími rovinami. Jednu představuje to, co je označeno jako „analýza mikro-obrazů konverzačních situací ve vztahu k individuální tvořivosti“ (s. 41; citáty z recenzované monografie překládám do češtiny). Jde o jakousi literárněvědnou obdobu mikro-etnologie, mikro-sociologie či konverzační analýzy, tedy o „imanentní“ zkoumání postupů a strategií, s jejichž pomocí dochází k „modelování konverzační situace“ v konkrétním literárním díle, o deskriptci způsobů, jimiž je ona konverzační situace případně začleněna do jiných textových prvků, a o studium hledisek, v jakých představuje realizaci nebo naopak transgresi určitých žánrových konvencí. Druhá úroveň, označená jako „mimetická“, je naopak takřkajíc centrifugální: na základě analyzovaných textů se může — byť pochopitelně v těžko stanovitelné míře — vyjevit, jak je například v daném období pojímána

funkce společenské konverzace, tzn. jak je v daném textu reflektována společenská realita ve svých nejrůznějších aspektech.

Adam Bžoch potom tuto dvojí metodologickou direktivu naplňuje v dalších kapitolách. Ty jsou, v rámci logiky dané výše zmíněným přístupem, vymezeny různě. V jednom případě se jedná o konkrétního autora, totiž o Erasma Rotterdamského. Jindy jde o národně-jazykový rámec v určitém dějinném úseku, byť velice často s nezanedbatelnými přesahy: například francouzská konverzační kultura od Markéty Navarrské a Michela de Montaigne až po libertinismus a markýze de Sade, konverzace v ruském románu 19. století, ale nezapomínejme také na krátkou kapitolku věnovanou literatuře české, jež i přes svou stručnost může pro českého čtenáře představovat zajímavý „pohled zpoza plotu“. Někdy se zase autor soustředí na tematický blok, jenž tu nebo onu národní literaturu přesahuje: kapitola o konverzaci ve „zlatém věku“ zahrnuje literaturu španělskou a zejména nizozemskou, kapitola o konverzaci v měšťanské epoše se vrací do Francie, ale obrací se i k literatuře anglické a pochopitelně německé. Navzdory tomu však, dlužno říci, toto poněkud nepravidelné členění nepůsobí nijak rušivě: čtenář zjistí, že výklad má svůj — někdy synkopický — rytmus a svou logiku, a skutečnost, že je některým obdobím a literaturám věnována větší pozornost než jiným, vposled působí spíše osvěživě: nemáme zkrátka pocit, že čteme encyklopedii, nýbrž skutečnou komparatistickou práci, v níž se nezapřou preference jejího autora.

Z těchto konkrétních exkurzů a analýz vyvstává proměnlivý, ale právě pro svou proměnlivost fascinující obraz konverzace jakožto fenoménu stojícího na průsečíku obou výše zmiňovaných rovin, roviny mikroanalytické a roviny obecněji kulturně-historické. Bohatost pramenů a materiálů, které jsou k načrtnutí tohoto obrazu využity, je natolik impozantní, že je zde jen sotva možné reprodukovat jej jinak než veskrze fragmentárně, na základě *ad hoc* zvolených příkladů. Jak tedy již bylo naznačeno, následovat budou jen namátkové „průhledy“.

V souvislosti s erasmovským humanismem Bžoch podtrhuje jakožto klíčový princip civilizované konverzace zásadu *tolerance* (s. 66). Jedná se o „respektování autonomie a hodnotového světa konverzačního protějšku“ (s. 66), které ovšem nemusí znamenat totéž co názorový konsenzus, takže „koheze se v konverzačních situacích utváří nikoli díky názorové jednotě, ale na pomezí nebo na rozhraní jednotlivých replik, svědčících často o rozdílných stanoviscích“ (s. 72). Tento princip, který bychom s trochou licence mohli označit jako *concordia discors*, je doložen na několika pasážích z Erasmových *Důvěrných hovorů*. U Montaigne naopak jakožto „regulační princip“ konverzace vystoupí do popředí racionálně pojímaná „věc sama“, takže zcela legitimní součástí hovoru se potom stane „možnost tvrdšího výstupu nebo frontální slovní konfrontace *ad personam*“, nevylučující ani případnou „verbální diskreditaci hlupáka“ (s. 101). Ovšem již paralelně s Erasmem proniká do konverzačního umění princip v mnoha ohledech výrazně odlišný jak od konverzace erasmovské, tak později montaigneovské: je jím Castiglioneho *sprezzatura* jakožto internalizovaná konverzační konvence, která proti erasmovské toleranci coby projevu spontaneity i proti montaigneovské „drsnější“ upřímnosti staví určitý typ nenucenosti, hraničící ovšem s přetvářkou. Právě ze *sprezzatury* se postupně zrodí umění preciózní konverzace, které se stane předmětem kritiky u La Rochefoucaulda a později v mnohem masivnější podobě samozřejmě u Rousseaua.

Toto schematické shrnutí není právo všem detailům Bžochova výkladu, který zahrnuje kromě jiného i exkurzy k Diderotovým „asociativním“ dialogům a k libertinské literatuře, obsahující sice stručné, ale mimořádně zajímavé poznámky k Laclosovým *Nebezpečným známostem*, ke Casanovovi a především k Sadovi jakožto extrémnímu příkladu „využití vyprázdňených pravidel a formálních racionálních rámců za účely ukojení vlastní slasti na úkor druhých“ (s. 138). Chtělo by se ale říci — i s rizikem toho, že zde zneužijeme otřepaný foucaultovský výraz —, že tomuto zkoumání konverzace je vlastní nezanedbatelný „archeologický“ rozměr. Ukazuje se zde, jak se fenomén konverzace rýsuje na pozadí nikoli nějakého jednoznačného lineárního vývoje, ale na pozadí překrývání, souhry a interakce velice různorodých a souběžně působících prvků a pojetí, často neodlučitelných od ironického a parodického podtextu, pro francouzské osvícenství tolik typického. Výše zmíněný synkopický charakter Bžochova výkladu je zjevně dán tímto členitým charakterem zkoumaného jevu.

Zajímavě jsou rozebrány změny, jakých umění konverzace dozná v okamžiku, kdy si je přisvojí měšťanská společnost. Mění se v první řadě legitimní témata konverzace. Díky rousseauovskému vlivu, jenž zapříčinil přesun akcentu od precízní formální zdvořilosti k „utopii přímosti a otevřenosti“ (s. 186), se takovým legitimním tématem stává například dříve sotva myslitelná otázka peněz a vlastnictví. Adam Bžoch to výmluvně dokládá rozbořením jednoho z inscenovaných dialogů v *Emilovi*, totiž známého rozhovoru se zahradníkem Robertem, který „lze bez přehánění považovat za měšťanský pravzor konverzace o vlastnictví“ (s. 189). Emil se zde má díky názorné lekci poučit o principech soukromého vlastnictví — otázka sice zní, zda této partii *Emila* není nutno přiznat spíše jistou negativní hodnotu a zda ona „drsnost“, kterou Bžoch zmiňuje jako jednu z nových komponent konverzace a jako emblém „měšťanské zájmové teritoriality“ (s. 190), není u Rousseaua diktována spíše záměrným zdůrazněním „predátorské“ povahy dobového světa, symptomatickou či archetypální hodnotu dotyčné názorné lekce to však nijak neumenšuje. Dokladem je způsob, jímž rousseauovský étos upřímnosti přejímají a přetvářejí další autoři. Ilustrativní je zejména Bžochův rozbor Lessingovy veselohry *Mína z Barnhelmu*, v níž je tematika peněz a vlastnictví přenesena dokonce i na rovinu partnerských vztahů.

Možná právě v této kapitole se Adam Bžoch vydává nejdále, pokud jde o úvahy situované na „mimetickou“ úroveň. Už v souvislosti s rousseauovskou drsností je zmíněn „monadický“ charakter měšťanské individuality (s. 191), jehož má být ona konverzační drsnost odrazem. Na podporu takového argumentu můžeme mimochodem dodat dobře známý fakt, že jedinou knihou, kterou rousseauovský vychovatel Emilovi zcela bez výhrad doporučí, je Defoeův *Robinson Crusoe*, podle Rousseauových slov „nejšťastnější pojednání o přirozené výchově“, v níž se paradigmatem lidské bytosti stává izolovaný jedinec. Dalo by se tedy říci, že tato konverzační „monadologie“ je literárním odrazem právě oněch „robinsonád“, které coby „suchopárné výmysly 18. století“ později odsoudil Marx. Adam Bžoch dodává, že později, v době revolucí, je potom „předzjednaná harmonie“ mezi měšťanskými monádami už nemožná (s. 229). A ještě později, například v Mannově *Kouzelném vrchu*, pak zbude na civilizovanou francouzskou konverzaci už jen „ironicko-nostalgická vzpomínka“ (s. 232).

Pozastavme se pro názornost krátce ještě u kapitoly věnované ruskému románu 19. století. Tématem se zde stává *Evžen Oněgin* i romány Turgeněvovy, ale za zvláštní

zmínku možná stojí především Bžochova četba jistých pasáží z Gogolových *Mrtvých duší*, v nichž je kromě jiného přesvědčivě odhalen úzký vztah mezi Čičikovovou konverzační strategií a freudovsky koncipovanou časovou strukturou fantasmatu a denního snění (s. 261). V Tolstého románech je pro změnu akcent položen na jakousi mechanistickou či přímo „strojovou“ povahu společenské konverzace. Různé aspekty této strojovosti — konverzace jako „mazivo“ formálního společenského styku — jsou doloženy až puntičkářsky důkladně zvoleným souborem citací z *Vojny a míru* (viz zvláště s. 271–273), ale zároveň jsou opět uvedeny do vztahu s rovinou mimetickou: strojová konverzace je pendantem obecněji pojatého obrazu stroje (manufaktury a posléze vlaku) jakožto symbolu ne právě pozitivně nahlíženého pokroku a moderní doby (s. 275). Nuže, co je u Tolstého prezentováno a pranýřováno jako prázdná formální manýra, se u Dostojevského převrací do podoby vysloveně hrozivé, destruktivní a psychopatologické: na vybraných příkladech z *Idiota* a *Běsů* je ukázáno, že konverzační situace, alespoň zpočátku charakterizované jistým formálním dekorem, se postupně hroučí ve „fatální, spirálovitě narůstající dynamice destrukce“ (s. 284), k jejímuž hysterickému zrychlování nebývalou měrou přispívají i další pragmatické, chtělo by se téměř říci „gestické“, prvky a komplementy verbálního projevu, vedoucí vposled k naprosté „komunikační dezintegraci“ (s. 288): zvyšování hlasu, rušení fyzického odstupu, nepatřičná familiarita atd. Autor zde dokonce nastiňuje pozoruhodnou možnost uvést Dostojevského dialogy do souvislosti s Charcotovým zkoumáním hysterie a samozřejmě číst tyto „troskotající salónní scény“ také jako „inscenovaná psychodramata“ (s. 290–291). A snad by také šlo dodat, že Dostojevskij podrobuje konverzační konvence podobné kritice jako předtím Sade, třebaže tak činí s pomocí zcela odlišných literárních postupů: za zdánlivou uhlazeností se ve skutečnosti skrývá nikoli (jen) prázdnota, ale agresivita a destrukce.

Zde vysvítá, domnívám se, určitá dialektika, která Bžochovu studii o konverzaci vskrytu oživuje, ačkoli nikde není výslovně zmíněna. Konverzační „žánr“ se v takto nastíněných dějinách neustále pohybuje mezi dvěma krajními póly: na jedné straně je zde ideál civilizovaného zvládnání konfliktů, nebo dokonce obrany proti barbarství (Erasmus a další); na druhé straně však, jak jiní autoři neváhají odhalit, neustále hrozí, že tento ideál se převrátí do konvenční stereotypie, jež může nezřídka působit jako zástěrka právě onoho barbarského násilí, které má konverzace za úkol vymycovat a držet na uzdě.

Vzhledem k záběru recenzované monografie samozřejmě nedokážu posoudit adekvátnost jedné každé konkrétní interpretace, ale je zřejmé, že *Konverzacia a európska literatúra* je neobyčejně erudovaným příspěvkem ke studiu jednoho nesmírně složitěho literárně-kulturního fenoménu. Protože mnoho v této recenzi muselo zůstat stranou, podotkneme tedy jen, že nejedna položka z onoho bohatého kazuistického materiálu, který Adam Bžoch ve své monografii nashromáždil, představovala pro autora přítomné recenze objev, jenž se stal zdrojem opravdového čtenářského potěšení: když už nic jiného, byl to například Grotiův poměrně podrobně rozebíraný *Rozhovor mezi otcem a synem o ctnosti málomluvnosti* (s. 155–162) nebo Ridderův *Užitečný zkracovač času* (s. 174–177). Bylo uvedeno již na začátku, že Bžochova kniha obsahuje i poučené vsuvky kunsthistorické, mezi jinými například až warburgovsly důkladnou interpretaci — v návaznosti na Lichtenberga — Hogarthovy rytiny *A Midnight Modern Conversation* (s. 205–220). A tím se výčet rozhodně neuzavírá.

Na závěr snad ještě jednu nikoli nepodstatnou poznámku. Zdálo by se, že *Konverzacia a európska literatúra* nepřekračuje rámec literárněhistorické studie. Opak je pravdou. Ve čtenáři postupně vzniká stále silnější dojem, že jde o knihu ve skutečnosti neobyčejně aktuální. Žijeme v době, kdy se jakákoli „konverzace“ či obecněji jakýkoli interpersonální styk stále důsledněji řídí jediným imperativem: mluvit o sobě, a to co nejvíce, co nejlichotivěji a co nejemfatictěji. Nejedním motivem v Bžochově monografii nám v takové situaci může přinést kontrastní ponaučení. V souvislosti s erasmovským konceptem tolerance čteme, že „respektování autonomie zde znamená rezignaci na prosazování vlastní pravdy způsobem, který by byl na úkor osobní integrity konverzačního protějšku, zastávajícího odlišné názory nebo reprezentujícího jiný životní styl“ (s. 66). Ideál konverzační tolerance jakožto obrany proti barbarství je možná utopický, tím spíše, že dialektika zmíněná o něco výše neustále odhaluje jeho meze, avšak studie Adama Bžocha nám přesvědčivě ukazuje, že utopický rozhodně neznamená totéž co zbytečný.

